

(Синтаксическая стилистика) // Стилистический энциклопедический словарь русского языка. – М., 2003. – С. 474; ⁹Ермоленко С.Я. Семантико-синтаксическая доминанта функционального стиля // Функциональная стилистика: теория стилей и их языковая реализация. – Пермь, 1986. – С. 29 – 34; ¹⁰Sambor J. O języku współczesnych kazań polskich. Proba opisu // O języku religijnym. – Lublin, 1998. – S. 49; Крылова О.А. Можно ли считать церковно-религиозный стиль современного русского языка разновидностью газетно-публицистического? // Стереотипность и творчество в тексте. – Пермь, 2001. – С. 268; Со Ын Ён. Речевой жанр современного церковно-религиозного послания.: Автореф. дис. ...канд.филол.наук. – М., 2000. – С. 10; ¹¹Ермоленко С.Я. Семантико-синтаксическая доминанта функционального стиля // Функциональная стилистика: теория стилей и их языковая реализация. – Пермь, 1986. – С. 31.

С.М.Лутава, магістр

СЕМАНТИКА ПРОСТОРОВОСТІ У СТАРОУКРАЇНСЬКІЙ МОВІ (на матеріалі Словника староукраїнської мови XIV-XV ст.)

У статті аналізується мікрополе власності як частина лексико-семантичного поля локусів староукраїнської мови XIV-XV століть.

The microfield "property" as a part of the lexica-semantic field "locus" in the Old Ukrainian language of XIV-XVth century is analysed in the article

Семантика місця, простору різноманітно виражається в мові, зокрема у лексиці, оскільки поняття простору, покладене в її основу, крім того, є ще й одним із визначальних і універсальних понять людської свідомості. Просторові поняття формуються у результаті сприйняття та осмислення особою реальної дійсності. Засвоєні людиною багатоманітні особливості довкілля, відповідно до специфіки індивідуального сенсорного сприйняття світу, прагматичної з ним взаємодії та перейняття людиною мовно-культурного колективного досвіду оточуючого суспільства, відображаються у мові, характеризують просторову лексичну семантику. Дослідження поняття простору у лінгвістиці поки що не знайшло достатнього вираження і розробки, залишається досить молодим. На основі досягнень лінгвістики, а також враховуючи дані наук, що прояснюють ознаки, специфіку назв місця і простору

(базуючись на особливостях сприйняття простору людиною), формулюються наступні дефініція і характеристики згаданих номінацій (локусів).

Назви місця, простору, локуси (від. лат. **lōkus, i, m.** (plur. **loci** та **loca**) місце; країна; розташування, стан¹) – лексико-семантично однорідні назви, що означають місце, де відбуваються різні види людської праці, діють заклади чи установи, а також приміщення для утримання тварин, сховища для зберігання засобів виробництва та готової продукції, місцезнаходження предметів тощо². Просторова семантика включає у себе усі різновиди просторового значення³, виражає відображені у свідомості людей різноманітні просторові відношення у субстанції довкілля (її фрагмента) об'єктів, предметів і явищ, сформовані під впливом особливостей їх сприйняття людиною. Просторове значення відображає структурований та орієнтований, реалізовуваний у горизонтальних та вертикальній площинах світ. Локуси виражаються, головним чином, іменниками. Виникнення їх і розвиток зумовлені фундаментальністю для людини, вродженого і вдосконалюваного у процесі її зростання і навчання, життєвонеобхідного просторового сприйняття нею дійсності, певними психофізіологічними явищами⁴; розвитком і ускладненням діяльності людини⁵.

У процесі утворення назв місця і простору у першу чергу береться до уваги поняття дійсності, що будь-як відносяться до даного місця. Для утворення назв місця відправними можуть бути різні групи назв.

Особливостями локусів також є антропоцентричність, антропозумовленість і "антроповимірність"⁶ (Ю.Д. Апресян, Н.Д. Арутюнова, О. Бабичева, Д.І. Воронін, І.І. Ковалик, О.О. Селіванова, С.І. Терехова, О.С. Яковлева та ін.), що породжує суб'єктивізм мовця у номінаціях⁷ (Д.І.Воронін, О.О. Селіванова, Е.С.Яковлева); зумовленість просторової семантики: прагматичною важливістю об'єкта дійсності для людини (узагальнення досвіду про реальність спричинене прагматичною зацікавленістю у певних частинах і якостях цієї реальної дійсності); особливостями сенсорного сприйняття реальної дійсності та її інтерпретації, що спричинюють виділення людиною наступних характеристик: контур (межа, край, міра), структурованість, текстурованість, оточення (контекст, фон, поле), локалізація (розташування), орієнтованість, форма, об'ємність, глибина, цілісність, розмір, відстань, колір,

яскравість та ін.; впливом культурного суспільного досвіду (через мову); індивідуальним прочитанням довкілля; реалізація у семантиці специфічної властивості простору сприйматися як опозиція себе і своїх частин, сприйматися у сукупності своїх складових у структурі поля, і таким чином, означуватися через себе, а також через співвідносність з/ опозитивність до інших об'єктів, явищ дійсності⁸ (Б.Г. Ананьєв, Є.Ш. Айрапетьянц, Н.Д. Арутюнова, Д.І. Воронін, Е.Ф. Рибалко та ін.); реалізація у просторовій семантиці діалектики тенденцій: відкритості людини до навколишнього світу і дистанціювання від нього, закриття у собі (семи меж, означеності одного місця, простору відносно іншого, внутрішнього наповнення і зовнішнього оточення місця, співвіднесеності просторів між собою та ін.) – вростання людини у навколишнє середовище, у процеси обміну з ним, психологічної опозиції "свій/ чужий"⁹ (Д.І. Воронін, О.О. Селіванова, С.І. Терехова, О.С. Яковлева та ін.); консервативність просторових уявлень і лексики (залежність від традиції, уявлень даного етносу сприйняття простору носіями однієї мови (мова визначає сприйняття)); конкретність, автономність і стабільність¹⁰ (Н.Д. Арутюнова) словникового реєстру.

Вибір словникового складу староукраїнської мови XIV – XV ст. продиктований зацікавленістю дослідити з погляду лексичної семантики один із історичних етапів розвитку української мови. Характеризуючи цей словниковий склад староукраїнської мови XIV – XV ст., варто врахувати, що на кінець XIV ст. українські землі входили до складу кількох держав (Великого князівства Литовського, Польщі, Молдавського князівства, Угорщини). Дана ситуація викликала розвиток місцевих рис у писемній мові. Ці риси характеризують писемні тексти з Волині, Середньої Наддніпрянщини, Галичини, Молдови¹¹. Головним репрезентантом староукраїнської мови XIV – першої половини XVI ст. стають юридичні документи (грамоти): дарчі, купчі, заповіти та ін. Їхня мова – це колишній "низький" стиль мови Київської Русі. Традиції ділового стилю давньокиївської мови, трансформованого на українському (також білоруському) ґрунті, продовжувались у мові ділових документів Великого князівства Литовського. Мова грамот вбирала у себе місцеві українські і засвоєні іншомовні елементи, все далі відходячи від церковнослов'янської традиції. Українські мовні риси виступають значно виразніше, ніж у попередній період; мова збагачується виробничою, побутовою та суспільно-економічною

лексиною¹². Локуси у писемних пам'ятках вживаються широко. Час їх виникнення залишається невідомим, проте, факти появи, творення нових назв місця (на додачу ще і активне життя суспільства, спрага до нових знань, міжетнічні контакти) і розширення сфери їх вжитку дає підстави припустити розвиток цієї лексики на даному етапі української мови.

Найповніше лексика пам'яток періоду XIV – XVст. представлена у лексикографічній праці наших днів – Словнику староукраїнської мови XIV – XVст. (ССМ). Словник, обраний за базисний, є ґрунтовною працею, результатом якнай докладніше вивченого матеріалу, із максимально повним викладом лексики (з усіма наявними значеннями і семантичними відтінками), результатом опрацювання якнайширшого обсягу пам'яток (переважно грамоти). За цих умов він є найповнішим джерелом лексики XIV – XVст., і умовно приймається за повний словниковий реєстр староукраїнської мови того часу. Тлумачні дефініції і контекстуальні значення, реконструйовані на основі описаних джерел, подані у ньому, забезпечують досліднику реальну можливість для аналізу лексичної семантики, виходячи зі співвідношення форми і змісту вміщених слів. Важливість контекстуальності полягає у тому, що орієнтованість на конкретні тексти робить дослідника ближчим до практики вживання слова в історично віддаленій мовній дійсності. А відтак, дозволяє говорити про епоху, її практичні буденні уявлення, про людську особистість XIV – XV ст., що, можливо, проглядає із цих текстів.

ЛСП локусів має найрізноманітніші вияви семантики. Це свідчить про широкий зв'язок із різними явищами дійсності.

Специфіка семантики локусів XIV – XV ст.(на матеріалі ССМ) виражається і характеризується у лексико-семантичній структурній організації (ЛСП). У ЛСП на різних рівнях виділяються центр і периферія. Оскільки лексико-категоріальні семи утворюють вузли і виносяться у заголовки груп класифікацій, то основним лексичним фондом ЛСП локусів XIV – XVст. (на матеріалі ССМ) є слова, у яких семи "місця", "простору" виступають як лексико-категоріальні.

Семантику місця (на основі ССМ) носять понад чотириста сорок шість значень слів. За представленням дійсності і понятійним змістом, лексемам притаманний поділ, де головним і обов'язковим є врахування семантичної специфіки лексичних одиниць. Увесь світ

навколо людина поділяє на (світ, широкість, мир) землю та небо (у вертикальній площині). Дуже рідко "земля" виражає семантику планети. Найпоширенішими і найчастотнішими серед локусів (староукраїнської мови XIV – XV ст.) є різноманітні назви землі і власності. До ЛСП локусів XIV – XV ст. (на матеріалі ССМ) входять мікрополя: власності, "природа, місцевість", "поселення", "житло та будівлі", "території за офіційним поділом", "місце для торгівлі", "місцевість, виділена на поховання", "відділеність території від іншої місцевості і її частини (межа, огорожа, перешкода, межовий знак)" та ін. У цій статті розглядатиметься мікрополе власності.

Пов'язаності семантики локусів безпосередньо із землею, а головне, із власністю завдячуємо саме характеру пам'яток-специфіка мови ділових документів (економічна цінність, означеність справи, складових угоди, суб'єкти договору). Цим зумовлена також багата фіксація зазначених назв місця, простору. Локуси фігурують у описах території, меж, майна, інших контекстах. Отже, не випадково назви власності і землі мають найбільше число представлень (близько трьох сотень одиниць), найвищий рівень частотності вживання (*земля* (2209), *хотар* (998), *имене* (422), *монастир* (508), *с/ло* (1853)), а відтак, і особливу популярність у суспільстві, поширеність, важливість у мові. Серед лексико-семантичних одиниць досліджуваного ЛСП найрозвиненішу структуру, а відтак, і найбільший потенціал до змін продемонстрували такі номінації: *земл-* - більше 8 значень, *дворище*, *берег*, *место* (*м|сто*), *селища*–5; *хотар* – 3; *сторона* – 2 та ін.

Найбільш поширеною у пам'ятках (на основі яких було складено ССМ) є взята до розгляду лексика на позначення власності (специфіка виду пам'яток). Локусній лексиці також тому притаманна відповідна особливість. Засоби номінації – точніші, індивідуальніші, "одиничніші". Вони демонструють, що привілеї у суспільства пов'язуються із землею, угіддями, працею на них – і таким чином, із отриманням "прибутку". Поняття маєностей, головним чином, феодалних, включає у себе: землі, будівлі, промисли, угіддя, феодалні залежні селища із їх господарствами (*сéла*; *міста́*), територію, землі, виділювані під забудову, довгострокову (*корчма*), часову (торг) торгівлю. Залежно від статусу феодала, місцевість, маєток може надаватися на великі території (король князю), на окремі панства (король, князь дрібнішим поміщикам), на дрібні землеволодіння ("невисоким" людям за заслуги). Від усіх суб'єктів

власності землі отримувала через дарування і церква (але не великі території, що потребують керівного намісника короля, великого князя, володаря).

Мікрополе власності.

До ядра мікрополя власності входять частини I, I I, III, до периферії – частина IV.

До частини I. "Лексеми зі значенням "масток (повноцінна власність)"" належать наступні підчастини: 1) група локусів із семантикою мастку узагальнено: а) королівського (зсмл-, земля, ж (2209) 8 (територія, яка перебуває під влідою короля, князя володіння, земля (11)); б) феодала (триманіє с (1) (володіння на правах власності) тримання, держання; имене с (422) (цсл.) 2 майно (8)); 2) група локусів із семантикою мастку з будівлями (дом', дом ч (135)3 садиба (6); замок' ч (5) замок); 3) група локусів із семантикою частин мастку (уд |л'ч(2)(частина мастку) уділ, наділ).

До частини II. "Лексеми зі значенням "придбаний масток (повноцінна власність)"" належать: 1) група локусів із семантикою купленого, вимороченого мастку (выкупленіє с (7) куплений масток, придбання; пустун'-, поустин- ж (68) виморочений масток (3)); 2) група локусів із семантикою наданого мастку (вислуженіє с (22), вислуга ж(8)земельне володіння одержане за службу; дааніє, даніє с (299) (цсл.) дарування, надання, пожалування); 3) група локусів із семантикою успадкування мастку: а) успадкованого мастку (отнина ж (280) 1 (масток, успадкований по батькові на правах повної власності) батьківщина, вотчина(52); материзна ж (3) спадщина по матері; д|днина ж (16) 1 спадщина від діда); б) частин успадкованого мастку (д|льница ж (40) (частина спадщини, мастку, розділеної між спадкоємцями)); 4) група локусів із семантикою спадку землеволодіння (оурик', оурик ч (662) (молд., мад.) 1 феодалне спадкове володіння, спадкова земельна власність (648)).

До частини III. "Лексеми зі значенням "землеволодіння" належать: 1)група локусів із семантикою феодалного землеволодіння (дидицьство, д|дичство с (45) 2 (земельна власність) масток (19); маетность ж (2) (земельне володіння) масток, маетність; зсмл-, зсмя ж (2209) 7 масток, земля (20)); 2) група локусів із семантикою феодалного землеволодіння, уточненого ознакою "спадщина" (часть, чест' ж (282) 2 (успадкована земельна власність) спадщина, наділ, частина (44)); 3)

група локусів із семантикою церковного феодалного землеволодіння (церковь, црков' ж (231) 2 (церковно-феодална землевласницька одиниця) церква (22); монастир, монастир' ч (508) (цсл., гр.) земельний наділ та господарські угіддя, що належали общині монахів або монахинь (54)).

До частини IV. "Лексеми зі значенням "власність залежного селянина (неповноцінна)" належить мало номінацій, які складають наступні підчастини: 1) група локусів із семантикою неповноцінної власності вцілому (дворище с (76) земельна ділянка селянина у Волині та на Поліссі, що була одиницею оподаткування; 2) група локусів із семантикою частин неповноцінної власності (двор ч (92) 1 господарство селянської сім'ї, що було одиницею оподаткування, двір (13)).

У мікрополі власності домінують семи: "власність повноцінна/ неповноцінна", "земля", "місцевість", "частина", "помістя", "садиба", "набуття", "спадщина", "феодал/ церква", "розмір", "узагальненість/ уточненість". Переважна більшість лексем чітко розподіляється відповідно до диференційних ознак (семи "купівля/ виморочення", "дарування", "спадщина" ("жінці від чоловіка", "від предків", "від матері", "від батька", "від діда", "від прадіда", "від дядька", "близькість спорідненості до заповідача (у часі і за кривними зв'язками))). Домінантність семи "земля" у лексичних значеннях багатьох слів дає можливість виділити на її основі окрему групу слів (частина III) у мікрополі власності. Сюди входять також і ті лексеми, що за семою "спадщина" уже включені до попередньої частини даного розділу досліджуваної лексико-семантичної структури. Це яскравий приклад накладання складових частин мікрополів у ЛСП (внаслідок входження слова за кількома різними домінуючими семами). Слова, що входять одночасно до різних складових частин мікрополя/ до кількох мікрополів: *панство с (30) (стч., стп.) (11); вислууженіє с (22), вислуга ж (8); оурик⁴, оурик ч (662) (молд., мад.) 1 (648); часть, чест' ж (282) 2 (44); в|но, вєно с (38) 2 (20); обруб' ч (4) (3); оужиток', вжиток' ч (39) (стч., стп.) 1 (32); дворище с (76) (40). За винятком випадку із частиною III мікрополя власності, складові частин мікрополя фактично не накладаються одна на одну, на інші частини ЛСП локусів XIV – XV ст. (на матеріалі ССМ). Мікрополе має чітку структуру. Значення слів, які входять до нього носять переважно семантику конкретизації, і лише деякі – семантику узагальнення, що є типовим для локусів*

XIV – XV ст. Найбільш поширеними є семантичні парадигматичні зв'язки синонімії (багато абсолютних синонімів, що не є результатом варіантів форм вираження слова) і гіпонімії, особливо між групами слів частин мікрополя. Антонімічні зв'язки представлені краще між цілими групами слів, ніж у середині цих груп, і менш поширені порівнянно із синонімією (у тому числі через її розвиненість). Меронімія поширена мало.

Мікрополе власності належить до ядра ЛСП локусів XIV – XVст. (на матеріалі ССМ), оскільки: має розгалужену структуру; містить у собі велику кількість лексем із різноманітними значеннями, які мають високу частотність вживання; до його складу входять і полісемічні слова (своїми окремими значеннями), що пов'язує дане мікрополе з іншими мікрополями у структурі ЛСП, з іншими словами за межами даного ЛСП; має розвинені семантичні парадигматичні зв'язки у своїй структурі; містить більшість домінуючих сем ЛСП.

Як правило, лексеми несуть у собі інформацію про натуральне господарство, сільськогосподарський устрій життя, деякою мірою, про побут і економічні взаємовідносини людей, про реалії феодальної дійсності, розуміння місцевості, місця як прибуткового об'єкту (включаючи і підлеглі поселення) з елементами комерції, промисловості, системи державного керування. Майнові взаємовідносини представляють дарування, затвердження, скарги, продаж/купівлю, надання, наслідування тощо.

¹Латино-русский словарь/ Сост. Фомицкий Д.И. – Ростов н/Д,1998.– С.307; ²"Українська мова". Енциклопедія. – К.,2000. – С.365; ³Там само. – С.296 – 297; ⁴Воронін Д.І. Ми та Вони: від моделі простору до моделювання соціокультурної взаємодії// Мовознавство. – 2003. – №5. – С.50 – 55; Восприятіе. Механізми и модели: Пер. с англ. / Под ред. и с предисл. Н.Ю.Алексеенко. – М., 1974; Линдсей П., Норман Д. Переработка информации у человека. (Введение в психологию): Пер. с англ. / Ред. А.Р. Лурия.–М.,1974; ⁵Ковалик І.І. Назви місця в східнослов'янських мовах у порівнянні з іншими слов'янськими мовами (словотвір) // Слов'янське мовознавство.– К., 1958. – №2. –С. 5-37; ⁶Апресян Ю.Д. Образ человека по данным языка: попытка системного описания// Вопросы языкознания. – 1995. – №1. – С.49; Арутюнова Н.Д. Язык и мир человека.– 2-е изд., испр.– М., 1999. – С.34; Бабичева О. Анатомічна лексика в найменуванні земельних угідь північно-східного Полісся // Українська мова. – 2005.– №3. – С. 82; Роль человеческого фактора в языке: Язык и картина мира/ Б.А. Серебрянников, Е.С. Кубрякова, В.И. Постовалова и др.– М., 1988. – С. 65; Селіванова О.О. Концептуалізація просторової орієнтації в

українських фраземах // Мовознавство. – 2004.– №1.– С. 18; Селіванова О.О. Опозиція свій – чужий в етносвідомості // Мовознавство.– 2005.– №1.– С. 26; Терехова С.І. Функціонально-семантична репрезентація топонимістичних концептів// Мовознавство. – 2005.– №6. – С. 49; Яковлева Е.С. О некоторых моделях пространства в русской языковой картине мира // Вопросы языкознания.– 1993. – №4. – С. 49; ⁷Зазнач. праця.– С. 50 – 55; Зазнач. праця.– С. 18; Зазнач. праця.– С. 49; ⁸Ананьев Б.Г., Айрапетьянц Э.Ш. Мозговые механизмы и эволюция восприятия пространства// Восприятие пространства и времени: Сб. материалов симпозиума XVIII Международного психологического конгресса (Москва, 1966г.)/ Отв. ред. проф.Б.Г.Ананьев и проф.Э.Ш.Айрапетьянц.– Л., 1969. – С. 5 – 11; Зазнач. праця.– С. 50-55; Рыбалко Е.Ф. К вопросу о перцептивном зрительном поле// Восприятие пространства и времени: Сб. материалов симпозиума XVIII Международного психологического конгресса (Москва, 1966г.) / Отв. ред. проф. Б.Г.Ананьев и проф.Э.Ш.Айрапетьянц.– Л., 1969.– С. 53– 55; ⁹Зазнач. праця.– С. 53; Зазнач. праця.– С. 17-23; Зазнач. праця.– С. 26-29; Зазнач. праця.– С. 47; Зазнач. праця.– С. 49-56; ¹⁰Зазнач. праця.– С.16 – 34; ¹¹Українські грамоти XIVст./ За ред. Русанівського В.М.– К., 1974. – С. 8-9; ¹²Там само. – С. 9.

М. Капась, магістрант

ТИПОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ПОДВІЙНИХ ВІДМІНКІВ У СТАРОУКРАЇНСЬКІЙ МОВІ XVI – XVII СТ.

У статті схарактеризовано зі семантичного і формально-синтаксичного поглядів типологію подвійних відмінків та функціональні зміщення конструкцій із ними у староукраїнській мові XVI – XVII ст.

The typology of double cases and functional displacements of double case constructions in the ancient Ukrainian language of XVI – XVII centuries in the semantic and formally syntactical aspects is analyzed in the article

В українському та слов'янському мовознавстві вивчення конструкцій із подвійними відмінками має тривалу історію. Погляди на їх виникнення і розвиток висловлювали О.О. Потебня, В.І. Борковський, О.С. Мельничук, В.Л.Георгієва та інші дослідники. Так, О.Потебня¹ детально проаналізував за пам'ятками XI – XVI ст. конструкції з подвійним знахідним, другим давальним і другим родовим в українській та інших мовах, зазначав, що слов'янський